

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ і м. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ТИЩЕНКО ОЛЕГ ВОЛОДИМИРОВИЧ

ТИПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРЯДОВОЇ ЛЕКСИКИ
В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ
/ на матеріалі весільних номінацій /

IO.02.02 - російська мова

IO.02.02 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

Робота виконана на кафедрі української філології та загального мовознавства Київського державного педагогічного інституту іноземних мов

Науковий керівник: доктор філологічних наук,
професор Кочерган М.П.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Снітко О.С.
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Родніна Л.О.

Провідна установа: Інститут мовознавства АН України
ім. О.Потебні

Захист відбудеться "22" червня 1994 року о 14
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 068.18.16
в Київському університеті ім. Тараса Шевченка /м.Київ, вул.
Володимирська, 64/.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Київського університету ім. Тараса Шевченка /Київ, вул.
Володимирська, 58, кім.10/.

Автореферат розісланий "17" червня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова - Шахова Л.І.

Пріоритетним напрямком сучасної лінгвістичної славістики є дослідження формальної і змістової сторони лексичних одиниць на контрастирно-типологічному рівні, здійснювані в руслі проблем теорії номінації, антропології, етнолінгвістики, взаємодії мови і мислення, мови і культури / М.І.Толстой, С.М.Толстал, Б.О.Плотников, А.Є.Супрун, В.М.Русанівський, Г.Ш.Іжакерич, М.П.Кочерган, Р.В.Болдирєв та ін. /.

Представлена проблема, що має багаті традиції вивчення / від античного уявлення про слово як "тінь речі" до осмислення його в аспекті "слова-речі" / зберігає свою актуальність, оскільки торкається аналізу таких недостатньо вивчених сфер лексики, як матеріальна та духовна культура. Поглиблене вивчення питань лінгвістичної номінації, взаємозв'язку між мовою і етносом призвело до появи такої класичної і досі не розв'язаної проблеми: яких форм набуває вплив культури на "змістові й виразні можливості мови" / Верещагін Є.М., Костомаров В.Г. /. У цьому плані на сучасному етапі провадиться ґрунтовна характеристика номінативних одиниць, спрямована на виявлення спільних та відмінних форм: мотивів лінгвістичного вираження позамовної дійсності, здійснюється вивчення внутрішньої форми різних лексико-семантичних і тематичних груп лексики, описується інвентар та парадигматика лексико-семантичних рядів для "кодування ідентичного змісту" / В.Г.Гак, Ю.А.Карпенко, Л.В.Бублейник, В.К.Парел, Р.М.Гайсіна та ін. /.

Значно меншою мірою в цьому зв'язку акцентувалась увага на дослідженні номінативних одиниць на позначення фрагментів духовної культури, зокрема принагідно вивчалась внутрішня форма назв культурних реалій як інструмент типологічного аналізу зістарюваних лексико-семантичних систем, за допомогою якого відображаються лінгво-концептуальна та національно-мовна картини світу. Складова їхня частина - національно-культурний компонент, - який накладається на внутрішню форму, переосіюється, переосмислюється, розглядається як результат дії таких екстралінгвістичних чинників, як культурна конотація, ідіосемантичний, психологічний та ментальнісний елементи.

Разом з тим залишаються недостатньо розробленими проблеми національно-мовної специфіки обрядових весільних найменувань російської та української мов, виявлення обрядових конотацій їхньої внутрішньої форми, вивчення генези обрядової лексико-

семантичної структури, чим і зумовлена актуальність дослідження.

Необхідністю з'ясування найбільш загальних та універсальних тенденцій і закономірностей культурної мотивації обрядових одиниць, виявлення відтінків їхньої семантики, що залишаються прихованими при внутрішньоморному аналізі, пояснюється вибір об'єкта дослідження, що має певне як лінгвістичне, так і загальне культурологічне значення.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у тому, що сьогодні ще немає цілісного порівняльно-зіставного опису лексики весільного обряду російської та української мор, системно-структурний аналіз якої ґрунтується на новому, нетрадиційному підході - крізь призму внутрішньої форми номінативних одиниць. Причому остання розглядалась би не тільки на денотативному, а й концептуально-сигніфікативному та тезаурусному рівнях. Обраний аспект надає дослідженню певну частку новизни ще й тому, що внутрішня форма як "ідейний стрижень", "знак значення", який пронизує усі лексико-семантичні групи найменувань, незалежно від їхньої предметно-сислової віднесеності та ареальної характеристики, дає змогу виявити міжобрядові архетипи, з'ясувати інтраморні принципи парадигматики обрядових одиниць.

Весільний обряд слов'ян за своїм спрямуванням, поняттєвим, генетичним і вербальним кодом є складною системою, де предмет, дія і функція взаємозумовлені і тісно переплетені і де є, з одного боку, чітка трансляція на міфологію давніх слов'ян і міфологічний та магічний побут, з другого - простежується зв'язок з церковним ритуалом, який вбирає в себе фрагменти весільних обрядів давніх цивілізацій. Його інваріантною основою виступає наявність у досліджуваних мовах спільних, стійких обрядових фрагментів, співвіднесених з тим самим культурним денотатом - сватанням, заручинами, весільним договором, дівич-вечором тощо, лінгвістичні форми і моделі вираження яких можуть бути як спільними, так і специфічними. Цей факт визначає мету дослідження та його побудову.

У реферованому дослідженні втілено намір - спираючись на внутрішню форму як основу типологічної характеристики, проаналізувати весільні номінації в семасіологічному, ономасіологічному та дериваційному планах. Постає мета передбачає такі

задання:

- виявити склад весільної лексики, з'ясувати типологію способів та мотивів номінації;
- виділити лексико-семантичні мікросистеми та тематичні групи весільних номінацій, охарактеризувати принципи структурування обрядових парадигм та формально-семантичних моделей;
- проаналізувати ізоморфні риси типології найменувань, визначити характер і тип міжморних та внутрішньоморних відповідників;
- висвітлити аноморфні риси та специфічні закономірності мотивації обрядових одиниць з національно-культурним компонентом, розкрити функціонально-типологічний статус безквівалентних найменувань;
- розглянути механізм переміщення обрядової семантики, природу трансформації та демотивації їхньої внутрішньої форми.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому розкриваються закономірності семантичного розвитку обрядової весільної термінології, нетрадиційно кваліфікуються такі загальноприйняті в зіставній лінгвістиці одиниці, як часткові, або "векторні", відповідники. Результати дослідження дозволяють осмислити культурну семантику найменувань у її співвіднесеності із загальною і діалектною, з'ясувати глибинно приховані обрядові конотації одиниць; будуть вони корисними і при подальшому вирченні явища міждіалектної синонімії інших мікросистем, їхньої динамічності та варіабельності.

Практична цінність роботи виражається в тому, що її результати можуть бути використані у вузівських курсах лексикології та зіставної типології української й російської мов, вступу до мовознавства, у спецкурсах і спецсемінарах з народознавства, лінгвокраїнознавства, українознавства; при укладанні етнолінгвістичних та діалектних словників, навчальних посібників для шкіл.

Матеріалом для дослідження послужили дані тлумачних, діалектних, історичних та етимологічних словників української, російської і почасти інших слов'янських мов; рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН України, архівних матеріалів Інституту слов'янознавства та балканістики АН Росії, описи весільних обрядів України, Росії, Білорусії, опубліковані у фольклорно-етногра-

фічних джерелах, матеріали окремих діалектних програм та атласів.

В роботі застосовано такі основні методи, як порівняльно-історичний, зістарний, описовий і як елемент структурного - компонентний аналіз.

Основні положення, що вносяться на захист:

1. Внутрішня форма весільних номінацій як інструмент типологічного аналізу лексико-семантичної системи становить складний механізм об'єктивації обрядового змісту, за допомогою якого виявляються спільні й відмінні закономірності мотивації обрядових актів, предметів, реалій, встановлюється їхня національно-культурна специфіка.

2. Сфокусована у внутрішній формі номінативних одиниць експліцитно виражена чи зорнішно прихована культурна семантика відтворюється шляхом семантичної реконструкції на фоні і/або крізь призму культурної конотації - імпліцитних компонентів значення, пов'язаних зі словом смислових та символічних культурних образів, уявлень, вірувань тощо.

3. В плані внутрішньоморної парадигматики /словотвірної, синонімічної/ мотив номінації виступає засобом багатовимірної характеристики обрядових номінацій /від значення до форми і навілки/; структуротворчу функцію при цьому виконує спільна обрядова "ідея", архетип, "знак значення", що пронизує гетерогенні за ареальною стратифікацією та денотативним спрямуванням лексичні одиниці.

4. Ступінь семантичної еквівалентності міжморних лексико-семантичних корелятів характеризується динамічністю і коливається від практично повного збігу внутрішньої форми найменувань до наявності непорних та часткових відповідників у споріднених і неспоріднених локальних традиціях, а також відсутності лексично оформленого обрядового сигніфіката в протиставлюваній лексичній системі; невідповідність семантичних структур слів, неповнота збігу сем у семемах, а також перерозподіл ядерного і периферійного значення є причиною не тільки різного кількісно-якісного співвідношення обрядових ЛСВ, а й розбіжностей асоціативного, знаково-символічного та функціонально-ритуального характеру.

5. Результатом демотивації внутрішньої форми обрядового акту чи предмета є зміщення обрядової семантики, її повна або част-

кова трансформація, що зумовлює виникнення нового обрядового / рідше - необрядового змісту /.

Апробація роботи

Основні положення дисертаційного дослідження були висвітлені в доповідях на республіканській науковій конференції "Проблеми зіставної семантики" /Черкаси - 1992 р./, на міжвузівській науковій конференції "Гуманізм. Людина. Культура." /Дрогобич - 1992 р./, на III Міжнародному семінарі "Слов'янська культура в сучасному світі /вивчення і викладання в іншомовній аудиторії" /Київ - 1993 р./, на міжвузівській науковій конференції "Проблеми контрастивної лінгвістики" /Кіровоград - 1993 р./, на Міжнародній науковій конференції "Семантика мови і тексту" /Ірано-Франківськ - 1993 р./.

З теми дисертації є 5 публікацій.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, бібліографії мовознавчих праць, етнографічних джерел, довідкової літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми та предмета дослідження, визначається актуальність, наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, історія вивчення проблеми, розкривається концептуальний апарат роботи.

У першому розділі "Внутрішня форма як інструмент типологічного аналізу обрядової лексико-семантичної системи" аналізуються спільні типологічні закономірності номінативних одиниць на позначення передвесільного циклу обрядових актів, - тісно переплетених з функціональним, агентивним та предметно-реалемним планом ритуалу, - в аспекті формально-семантичного збігу /повного або часткового/ внутрішньої форми. Зокрема розглядається 6 лексико-семантичних мікросистем, архетипом яких виступає обрядова ідея договору як наскрізний мотив номінації, що визначає характер та тип відповідників, об'єднаних спільним чи подібним культурним сигніфікатом і протиставлених один одному за такими параметрами: експліцитне/імпліцитне, ядерне/периферійне, кодифіковане/гузьколокальне, словотвірно похідне/семантично похідне, один денотат/різні денотати. Кожній групі притаманна чітка внутрішня організація завдяки іманентним мотиваційним зв'язкам і відношенням між одиницями; їхня невідповідність виявляється у специфічному наборі обрядово маркованих типологічно подібних дериватів із спільним семантичним

стрижнем, що пронизує різні лексико-тематичні групи /ЛТГ/. Домінантою типологічної класифікації в цьому плані виступає сигніфікативно спільний і релевантний для обох мов обрядовий архетип, який відбирає механізм структурування лексико-семантичних груп /ЛСГ/ у близькі словотвірні парадигми з семантичним компонентом одного понятійного ряду: укр. змовини, змова, домогини, /діал./ зговорини, договорини, словини, рос. /заст./ перемовы, /діал./ смоврины, помолрка, /діал./ сговоррки, заговор, уговорка. Пор. ще польськ./діал./ zmowiny, smowiny кашуб. /діал./ omovine, чеськ. námluvy, слц. námluvy, болг. сгодяване, маљк годџ, макед. зговор, /діал./ годува "весільний договір" - мотивовані акціональним планом обряду.

На рівні літературної мови тільки одиниці типу рос. помолрка і укр. заручини перебувають в опозиції як еквіваленти з різною внутрішньою формою, зумовленою, з одного боку, обрядовою ідеєю договору, з іншого - символічно-ритуальним навантаженням руки. Причому вторинна функція останньої, - як символ весільного договору, - трансформується в зістарюваних лексико-семантичних мікросистемах у вигляді фоновокультурних відповідників з певними відтінками обрядового значення: рос. /діал./ запоручини, рученье, /заст./ рукобитье, укр. /діал./ руковини, зруковини, рукодаїни "заручини". Те ж маємо в польськ. zrękowiny, zaręczyny, слц. rukowanka, болг. обръки. Функціонально подібний мотив номінації реалізується і в різноспрямованих в денотативному плані відповідниках, що частково збігаються за внутрішньою формою і зберігають регулярний формально-семантичний зв'язок з конкретним апелютом: укр. /діал./ домогник, говорун, молотник, поручник, заручник, рос. ладчик, ладило "особа, що сватає"; укр. /заст./ римора, римврки, рос. /діал./ выговор, рыговорное, обручное "плата за молоду"; рос. сговоренка, сговорница, спорученка "просватана молода". Пор. болг. годежар, годежник "сват", сгоденица "молода після весільного договору".

При внутрішньомовному аналізі з'ясовуються розбіжності у ступені вияву архісеми "договір" в лексемах наведеного ряду, що виражається в різній ієрархії та функціональній організації сем. Так, номінації говорун, молотник відображають процес зредукування кваліфікативної семи "договір", витісненої на периферію семантичної структури слова диференціуючою семою "внутрішні якості людини", яка виявилася релевантною для мета-

форичного перенесення цієї якості на функцію обрядової особи.

Загалом, невідповідність значення названих лексичних одиниць - результат різної асоціативної диференціації обрядового простору, крайньою точкою якого є лексична лакуна - незаповненість однієї із поняттєвих ланок в протиставлюваній лексичній системі. А наслідком є, очевидно, часткова омологія внутрішньої форми слів, співвіднесених з неідентичними обрядовими реаліями: укр. /діал./ заручальник "сват", рос. /заст./ заручальник, заручельщик, білор. заручник "дружба". В окремих випадках до безеквівалентності призводять семантичні розходження, поляризація генетично-споріднених обрядових семем й неповнота накладання семантичних структур слів: укр. поладки, лагода, лагодня /діал./ "заручини" і рос. лад, лада, ладины з ширшим денотативним обсягом, що успадкували праслов'янське значення дієслова *laditi* "ладити, домовлятися". Ймовірно, в процесі семантичної еволюції вихідний архетип переосмислювався, закріпившись за різними денотатами весільної реальності слів "ян" із специфічною конотацією семантики: укр. ладканка, ладкання "весільні пісні", болг. ладуване "частина коронайного ритуалу", умотивоване через функціональний зв'язок із суб'єктом обрядодії - лада "друга дочка в сім'ї", що під час цього ритуалу йде по воду". При такому підході, як бачимо, навіть реально безеквівалентні найменування розглядаються не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими формально подібними одиницями: укр. /діал./ підручник "хліб, що кладуть молодому піл гуку при благословенні" / з локальною ознакою референта - місцем призначення весільної реалії/. Подібну мотиваційну ознаку містять в собі польськ. *zrękwiny* "обрядовий танок молодих після заручин", чеськ. /відкісн./ *ručník* "весільний танок з вибором шлюбної пари", слц. /діал./ *zaručene* "подарунок на знак згоди молодої на шлюб". Аналогічна культурна семантика об'єктивується в інших обрядових традиціях шляхом вторинної номінації і ґрунтується на асоціативній та локальній близькості обрядових реалій, стійких об'єктивних зв'язках і відношеннях між ними: укр. рушники, рушникове, хустки, рос. платки "заручини" / модель "функціонально маркований предмет-атрибут, втягнений в процес, - сам процес"/.

Названі особливості мотивації простежуються в інших обрядових мікросистемах. Їхню інваріантну основу становлять окре-

мі субполя-парадигми типу брати/взяти, давати/просити, співвіднесені з праслов'янським обрядовим корпусом, в якому закладені внутрішні можливості для варіації, видовиження під тиском субстратних і адстратних рис, тих чи інших екстралінгвістичних чинників. Типологічна характеристика цих обрядових моделей відбиває інтрамовні принципи формування ЛСГ, побудованих на підставі зв'язку з різними обрядовими кодами: акціоанальним - рос. бранье, запрос, припрос "весільний договір, заручини"; укр. побранки "весільний договір"; пор. ще польськ. zdawiny, чеськ. /дїал./ oddavky, макед. отбратки, серб. прошерина, прошак, хорв. prositba з аналогічною семантикою; агентивним /діючими особами як суб'єктами-об'єктами обрядодій, адресатами, носіями ритуального стану/ - укр. бранський староста "весільний староста молодого", бральниці "свахи", данський староста "сват з боку молодого", просатарі "свати", а також ізоморфні відповідники в інших слов'янських мовах: польськ. bralta, bralka "молода", слц. oddavaš "особа, що передає молододу нареченому", болг. сдаванка "наречена після весільного договору"; реалемним - укр. придане, придає, взяток, рос. приданое, що зберігають разом з такими вузьколокальними номінаціями, як рос. данье, данница, польськ. bradło, болг. придає, придан, словен. dotina "придане" етимологічно спільну внутрішню форму через відношення до спільнослов'янських елементів дати - брати "те, що дають або беруть". Представлений архетип, таким чином, по-різному переломлюється на ті чи інші обрядові денотати, реалізується в різних за обсягом парадигмах, які семантично і генетично тяжіють до спільної мотиваційної моделі, але мають значно обмеженішу ареальну характеристику. Їхня специфіка полягає як у різному обрядовому генезисі найменувань / мотиви "брати-давати", ймовірно, несуть натяк на первісно насильницьку форму шлюбу, а типу просити розкривають договірні та обмінні стосунки, сполучені з символічною "купівлею-продажем" молодої як товару, так і виражається лексично - у різній "семантичній амплітуді" асоціативно, темпорально чи локально пов'язаних ЛСВ полісемантичного слова, що пояснюється явищем міжмовної ізосемії: рос. бранье 1/"весільний договір, заручини", 2/"обряд видачі молодої нареченому", 3/"церемонія перевезення приданого в дім молодого" на відміну від українського з чітко окресленою однозначною семан-

тикою. Разом з тим неоднаковим виявляється і ступінь експліцитності, прозорості визначальної ознаки номінації, який зумовлює синхронічну вигідність чи демотивованість найменувань. Причому остання може затемнювати або взагалі стирати зв'язок між формою і змістом лексики, що призводить до переміщення їхньої семантики, розширення або набуття якісно нового змісту: укр. /діал./ приданки "гості з боку молодої, які привозили придане", рос. приданы "подруги молодої, що допомагали шити придане", польськ. przydanki, przydankowie "помічники старшого дружиби". Первісно функціональна ознака номінації - "той, що приносить/супроводжує/дарує придане" - зазнав трансформації, очевидно, внаслідок переосмислення внутрішньої форми обрядового акту.

Лінгвалізація групи "оглядини" суттєво не відрізняється від інших мікросистем в типологічному і парадигматичному плані. Значно важливішою виявляється в цьому відношенні диференціація структурно і словотвірно видозмінених найменувань - однослівних та фразеологічно усталених, - представлених через синонімію формальних засобів композитами й контамінованими сполученнями: укр. оглядини, /діал./ поглядки, вигляди, сугляди, обзорини, /рідкісн./ печоглядини, рос. /заст./ домогляденье, жилосмотрины, жиросмотрины, /діал./ смотришь место/колышки/стенки/ларочки, польськ. obzorki, ogłade "оглядини господарства молодого". Семантично перехідні одиниці типу печоглядини, печогладины / із специфічним образним об'єктом ритуальної дії - піччю як символом домашнього вогнища, тепла, з якими прощається молода/ містять в собі подвійну мотивацію - від глядіти і від гладити. Остання актуалізує ритуальне гладження печі як дію супроводжуючого типу. Отже, своєрідно реалізований предмет, на який спрямована обрядова дія, по-різному переломлюється в конкретній мові через його метафоричне і образне переосмислення. Зокрема це викликає різне групування вторинних обрядових семем, а відтак і появу відтінків в сигніфікатах найменувань із спільним семантичним і культурним фоном. Так, в межах досліджуваної групи одному українському денотаторі протиставлено два російських, один з яких не збігається, виявляється безеквівалентним, позначаючи оглядини зовнішніх та внутрішніх якостей молодої, чого не знає українська весільна обрядовість: смотрины, глядины, /рідкісн./

поглядки, обозрини, /діал./ казанье, наставка, глазуха, /заст./
выгод – мотировані обрядовою процедурою смотреть, глядеть, по-
казывать, выстарлять, выгодить. Різна внутрішня форма цих лек-
сем зумовлена як похідністю від різних синонімічних основ, так
і специфічним акціональним планом обряду.

Ономасіологічний аналіз ЛТТ "пропівання і покривання мо-
лодоу" засвідчив ізоморфізм весільних номінацій, який визнача-
ється синкретизмом, тісним поєднанням і взаємопроникненням
різних обрядових планів. Однак семасіологічна специфіка пред-
ставлених мікросистем має досить широкий діапазон – від ледь
помітних розбіжностей асоціативного та функціонально-ритуаль-
ного характеру до розширення, перенесення та часткової транс-
формації обрядового значення, а також відсутності еквівалент-
ного йому в іншій мові. Так, семантичне поле номінацій пере-
пій, перепитки /діал./ як більш широке 1/"обряд обдаровування
родичів молодого", 2/"обрядова зупинка весільного поїзда з
метою одержання викупу", 3/"післявесільна гостина у молодого"
протиставлене ізоморфним лексемам типу рос. перепой, перепив-
ки /діал./, польськ. propij, що мають одне обрядове значен-
ня "пропівання молодого". Подібна культурна мотивація значно
розширила сферу свого вияву – аж до виникнення реально без-
еквівалентного найменування: укр. перепієць /діал./"весільний
хліб особливої форми", структура якого сигналізує про зв'язок
з функціональною ознакою – призначенням предмета: перепієць
ріже і роздає дружба всім учасникам весілля під час перепюю.
В окремих випадках простежується транспозиція обрядового зна-
чення з одного семантично суміжного денотата на інший, яка
дає неоднакові результати як в межах ЛТТ, так і в зіставляю-
ваних мікросистемах. Вона призводить, з одного боку, до розши-
рення і виникнення видозміненої ритуальної семантики: укр.
/діал./ розплітки, рос. /заст./ переплет, польськ. rozplecinu
укр. головиця /діал./ відтворюють через словотвірну метонімію
як приурочену до дівич-вечора процедуру розплетення коси й
покривання голови молодого наміткою, так і ширше – власне ді-
вич-вечір; з іншого – до переосмислення, виявлення, нейтра-
лізації вихідної культурної семантики, що стимулює появу ного-
го необрядового змісту: укр. покритка, накритка, завітка /заст./
позначають не тільки молоду під час покривального обряду, а й
будь-яку жінку, що втратила цютливість до шлюбу і повинна

ходить з покритом головою.

Проведений аналіз обрядових архетипів дозволив побудувати моделі парадигматичних відношень обрядової лексики: 1/ від змісту до форми – аналог міждіалектного синонімічного ряду: укр. зарученка, рос. просватанка, спорученка, сгорорница, перепойца, замоленка, засяженка /через відношення до сватання, заручин, весільного договору, пропою, церковно-ритуальних актів, посаду /, венниця /та, що наділена віном/, застекольниця / з оказіональною ознакою референта, що вказує на обмежену "волю і свободу" пересування молодої, яку мор би тримають за склом /, польськ. bralta, болг. сгоденица, сдаденица /пор"язвані з реалізацією мотивів брати-дати/ із значенням "просватана молода"; укр. посад /від ритуальної дії садити/, богад /з якісно-кваліфікативною ознакою номінації, асоційованою з ідеєю-символом багатства/, рос. княжье место /через належність предмета "князери" і "княгині"/ "місце за столом, де сидять молоді"; 2/ від спільної чи подібної зовнішньої форми до різних обрядових денотатів і сигніфікатів: укр. столяни "весільні гості", рос. настоельное "викуп за молоду", столорука "обрядовий хліб"; укр. голорниця "дівич-вечір", болг. главек, глария, оглара "заручини" /сема "важливість" /, глареник "нарачений", укр. головатий сват /сема "розум"/, рос. поголовное "придане", макед. гларинка "головний убір молодої".

Тісний зв'язок між назраними моделями, їхнє взаємопроникнення зумовлюється рходженням тої самої одиниці в різні ЛТГ / між мікросистемами / та ЛСГ / в межах мікросистем/.

У другому розділі "Національно-культурна специфіка обрядових найменувань" розглядається специфіка внутрішньої форми різномотивованих лексичних одиниць з національно-культурним компонентом, з'ясовується інвентар якісно і формально відмінних відповідників, співвіднесених із спільним обрядовим денотатом. Визначення закономірностей формування парадигм міждіалектних синонімії, що диференціюються репрезентацією конкретного семантичного простору, здійснюється за допомогою таких типологічних одиниць, як культурні аналоги та безеквівалентні найменування. Типологічний статус останніх виявляється двоїстим, "розмитим" і відбиває наявність нечіткої, рухомої межі між цими компонентами. Оскільки культурні аналоги збігаються тільки в плані однакової спрямованості на той самий

денотат, але різняться у сигніфікативному плані як результат відсутності в конкретній мові ідентичного образного поняття, ці одиниці тяжіють до концептуально безеквівалентних найменувань.

На відміну від першого розділу, тут лексику згруповано за тематичним принципом та за структурою весільного обряду. Зокрема аналізуються такі лексичні мікросистеми, як 1/ довесільні номінації, що реалізують семему "сватання, заручини, весільний договір"; 2/ обрядова парадигма одиниць на позначення реалії "дівич-вечір"; 3/ комплекс обрядових актів власне - та післявесільного циклу; 4/ група обрядових предметів та реалій - приданого, викупів.

Загальноспецифічна характеристика кожної із представлених мікросистем спирається на подвійний модус функціонування весільних номінацій /від змісту до форми і від екстралінгвістичного плану обряду до структури ЛТГ/ і спрямована на виявлення кількісно-якісного співвідношення семантичних структур, типології ознак і моделей номінації - первинних /через словотвірний зв'язок з відповідним обрядовим апелятом/ і вторинних /через метафоричну та метонімічну транспозицію денотатів та обрядових ЛСВ/.

Багатоплановою з боку мотивації виявляється мікросистема "сватання, заручини, весільний договір", виділена на підставі специфічності за характером, функцією та культурним генезисом обрядових дій і реалій - процедурно-ритуальних, символічних, церковно-культурних. Так, функціональний зв'язок із символічним елементом обрядової дії, первісно-культурна семантика якого зазнала трансформації, неоднаково оформилася в різних мовах: укр. /діал./ загоди, загоди "заручини" /від ритуального заредення на посади як зредукованої магичної форми триразового обходження вогню з метою приєднання жінки до сім'ї і господарства чоловіка/. Пор. фоновокультурний відповідник в картвельській весільній обрядовості обнести навколо вогню "видати заміж" з фразеологічною семантикою, утвореною в результаті метафоризації вільного словосполучення. З різним осмисленням функції весільного хліба пов'язана аналогічна мотивація фразово зумовлених складних найменувань типу укр. обмінати хліб / акт обміну хліба сватів як знак згоди/, рос. передомить пирог, кракшку ломать /діал./, утворені за ідентичною

моделлю з перними функціонально-семіотичними розбіжностями семантики: молода розрізає принесений хліб на дві частини, рідше - свят переламує хліб над головами молодих.¹ Загалом метафоричне переосмислення рихідного культурного образу - засобу, за допомогою якого здійснюється акт сватання, є досить активним процесом творення обрядових назв: укр. перший хліб, рос. /рідк./ первое вино, /діал./ первая удочка тощо. Меншу роль відіграє в цьому контексті спеціалізація, до якої призводить видозміна /запозиченого внаслідок культурного контактування/ значення, оформленого через вузьколокальну обрядову семему: укр. зальоти "сватання" / від польськ. *zaloty* "любовні ігри, залицяння"/, злюбини, полюбини.

Ширше та різнобічніше представлена національно-культурна мотивація російських безеквівалентних найменувань, внутрішня форма яких яскраво відтворюється через співвіднесеність з різними об'єктами обрядової, міжобрядової та позаобрядової дійсності: рос. сширалки, поширалки, шрейник /діал./ "весільний договір" - мотивуються через семантичний і слоготвірний зв'язок з дієсловами шити, пошити придане, весільний одяг. Первинна сфера їхнього побутування - календарна обрядовість, пов'язана з трудовим процесом шиття, прядіння, - значно розширилась і перенеслась на передвесільну обрядовість. Акціональний план обряду, крім того, відображається номінаціями целовки, поцеловки, зацаловка /від акту супроводжувачого типу, коли молодий цілує молоду, а та дарує йому рушник /. Ритуальне навантаження предмета в процедурі сватання лягло в основу назви блюдицы / пов'язаного з блюдом, з яким приходили сватати молоду/. Ідентична в плані вираження культурної семантики номінація крепость з такими ЛСВ: 1/ "сила, міцність, твердість", 2/ "укріплене для оборони чого-небудь місце", 3/ "весільний договір" - демонструє процес специфічного розподілу семантичних структур слів, що супроводжується віддаленням обрядової семему від ядра лексичної системи до її периферії. При цьому вузьколокальне значення "весільний договір" / його метою є зміцнення домовленості двох сторін/ виникає на підставі метафоричного перенесення - подібності внутрішньої якості реалії.

¹ А.К.Байбуурин, А.Л.Топорков. У истоков этикета.- Л.: Наука, 1990.-С.38.

Церковно-ритуальний бік сватання і сполучені з ним культурні реалії та атрибути лексично об'єктивуються словами образованье, образочки, челобитье, богомолье, закрыванье і т.п.

Міжмовна лексико-семантична типологія обрядової реалії "дівич-вечір" характеризується в основному безеквівалентністю - значною поліфонією обрядових актів, хоча спостерігаються і певні відхилення від цієї особливості - формальні та семантичні. Останні виражаються в наявності як ізоморфних лексем, що містять в собі відношення до темпорального поняття: укр. вечор, вечеря, вечорина, рос. вечерка, вечерины, вечеруха, так і мотивованих діючими особами ритуалу формально видозмінених найменувань, які порністю збігаються за внутрішньою формою або виявляються подібними в одній із складових частин: рос. дєвичник, дєвик, дєвичняк, дєвичице, надєвишник, укр. дівич-вечір, дивен-вечір, дивит-вечір, дивник тощо.

В основі творення весільних назв цього типу лежать різноманітно переплетені комбінації словотвірних і семантичних процесів, а засобом мотивації виступають передусім обрядова процедура, її культурний зміст, спосіб проведення та належність персонажам ритуалу: укр. дружбини, заграванки, оплящини /рідкісн./, підвесілок, рос. игрисы, словацьк. /діал./ obigrôfka, чеськ. rozveselky. Різнірідність внутрішньої форми лексем в інших слів'янських мовах виявляється, крім того, як на рівні зовнішнього /кореневого/ оформлення, так і в плані вираження культурної семантики: польськ. /діал./ rozplecinu, кашуб.

ograbine, болг. /заст./ момино хоро, млада трапеза, гоцаване, гуцаване "дівич-вечір". Іноді той самий мотив номінації переноситься на різні денотати - часткові відповідники, пов'язані через синонімію формальних засобів із своєрідним членуванням подібного обрядового простору, який в одній мовній системі реалізується безпосередньо в акції, дії: рос. /діал./ плаканье, заплачка, голосьба "дівич-вечір", убивальниця, регун, плячя "предмети одягу" / з різною градацією мотиваційної ознаки, поширеної на цілий предмет чи його частину/, в іншій - в більш нейтральних аграрно-обрядових мотивах: укр. плаксун, плаканий кадач "обрядовий хліб, що випікається у молодой".

Семантично вторинна внутрішня форма також видається досить активною в процесі породження найменувань: рос. карагай, величанье, коса, белилы, укр. вінки, вильце, руски тощо.

Для ЛТГ на позначення обрядових актів післявесільного циклу характерними є фонокультурні найменування та аналоги, які відображають різноманітні зв'язки і відношення між реаліями позаморної дійсності - часовими поняттями: укр. собітник, рос. недельки, обнедельки "гостина для молодих в кінці тижня"; назвами спорідненості та свояцтва: укр. батьківщини, рос. протестье, почестки / з видозміненою семантикою через честь, честровать / "обрядове пригостання молодими тестя і теці"; в назвах типу укр. калачини, закалачини, рос. хлебны, захлебны, нахлебны "останній обід на третій день весілля" уособлено функцію обрядової реалії, яка, крім основного, розвинула метафорично похідні ЛСВ "чужий хліб", "подарунок", "обряд обдаровування молодих".

Аналогічна зовнішньо прихована семантика цього типу відтворюється різнообразними морними засобами, специфічними для кожної мови зокрема: укр. відклінне, відклінщина "прощальний подарунок та бенкет" / в основі мотивації лежить завершальний елемент дії: молоді перед від'їздом тричі відклонюються батькам/, розгребіни, потрусини /через метафорично переосмислену номінацію первинного змісту обрядового акту - учасники весільної процесії витушують, розгрібають останні залишки від весільного столу/, сміїни /пов'язаного з дієсловом сміятись, очевидно, через асоціативний зв'язок додаткової дії супроводжувального типу з основною процедурою/. Російські відповідники в основному представлені складними фразеологічно усталеними найменуваннями типу горный/гордый стол, гарный стол, умотивованими первісним значенням словосполучення пир горой, в результаті стертя внутрішньої форми якого відбулося переосмислення семантики обрядового акту і трансформація зовнішньої оболонки лексеми.

Система обрядових викупів характеризується, з одного боку, "некомплектністю" парадигм, зумовленою наявністю широкого кола лексичних лакун із специфічними для конкретної мови мотивами номінації, з іншого, їй притаманна своєрідна двоїстість генетично і семантично пов'язаних денотатів, репрезентованих спільною внутрішньою формою: рос. выгод, выгодное "викуп за молоду" /пов'язані з дієсловом выродити, тобто те, що дає право вивести дівчину з рідної сім'ї/, кладка "грошовий викуп", выкладка, поклажа, покладное /діал./ "придане" / через

відношення до дієслова класти - гроші кладуть на стіл/насто-
льное, на стол, столовые деньги / від ритуальної функції сто-
ла і дій, з ним сполучених/, зарощенье, рощенье, качальное
/умотивовані шляхом лексикалізації елементів за рост через
функцію, призначення, належність обрядової реалії - гроші, які
вносять наречений матері молодої за те, що вона виростила, ви-
колисала дівчину для молодого/.

Досить чітко простежується внутрішня форма найменувань,
представлених культурними запозиченнями, засвоєння в морі
яких супроводжувалось різноманітними звуковими видозмінами,
переоформленнями, нерегулярними, оказіональними, народно-ети-
мологічними: рос. калым, калумаги, алым, алом, залом / семан-
тично зближені зі словами заламати, заламувати - запросити ви-
соку ціну за товар /; подьем, подъемное /результат спеціаліза-
ції вузьколокального значення "дань за перенесення чи переве-
зання товару"/, переймо, перейма / від перфінного "пята",
"захоплення", "зупинка"/ тощо. Адекватна культурна семантика,
як правило, не притаманна українській весільній обрядовості,
однак мають місце локальні, острівні назви типу вимова, вимор-
ки, що вписуються в парадигму весільного договору, а також
описові найменування типу гроші за годувля "викуп матері мо-
лодої за виховання і утримання дочки до виходу заміж". Більше
того, окремі форми викупу в українському весіллі пережили
істотні модифікації, символічні та образно-метафоричні переос-
мислення, оформлені у вигляді плати за косу, придане, місце
за столом, а також дружбів, бояр, інших учасників весільного
обряду.

У висновках до всієї роботи в розширеному вигляді пода-
ються основні положення, що вносяться на захист, провідним
серед яких є твердження про стійкість, триркість і внутрішню
організованість обрядової весільної номенклатури, яка налічує
близько 1000 номінацій. Основою її структурування виступають
обрядові архетипи та внутрішня форма найменувань. Функціо-
нально-типологічна характеристика останніх дала змогу виявити
як зовнішні показники вираження обрядового значення, так і
в"ясувати внутрішньообрядові механізми означування предметів,
реалій, обрядодій.

Проведене дослідження не вичерпує усього комплексу проб-
лем, пов"язаних з вивченням форми і змісту весільних номіна-

AB 30.231